

<https://doi.org/10.62837/2025.3.284>

ZƏHRA MAQSUD QIZI QOCAYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Xarici Dillər departamentinin müəllimi
İstiqlaliyyət küç., 6 murselovaz1989@gmail.com

DİLDƏ ÇOXMƏNALILIQ

Açar sözlər: *dilçilik, çoxmənalılıq, növ, məna, əhəmiyyəti*

Ключевые слова: *лингвистика, полисемия, тип, значение, значимость*

Keywords: *linguistics, polysemy, type, meaning, significance*

Bir hadisələr dünyası, bir biliklər dünyası, bir də söz dünyası var. Əsas vəzifələrdən biri bu dünyalar arasında qarşılıqlı anlaşıma, adekvat münasibət qurmaqdır. Söz, anlayış, loqos adi danışiq dilinin əsasını təşkil edir. Məhz buna görədir ki, bir çox filosofların fikrinə görə, adi danışiq dili həqiqi varlığın özüdür. Yəni hadisələr dünyası da, ideyalar dünyası da məhz adi danışiq dili sayəsində həyataləşir, insaniləşir və bizim üçün dünyaya çevrilir.

Bir ünsiyyət vasitəsi olmaqla bərabər, dil həm də biliklərin saxlanması, ötürülməsi və mənimsənilməsinə xidmət edir. (Səlahəddin Xəlilov 525-ci qəzet.-2012.-30 iyun.-S.16-19)

Məqalədə dildə çoxmənalılıq və çoxmənalılığın xüsusiyyətləri haqqında bəhs olunur. Dilçilikdə çoxmənalılıq polisimiya adı ilə də şərh olunur.

Polisemiya Qədim yunan dilindən πολύ- (polý-) 'çox' və σῆμα (sêma) 'işarə' deməkdir. Bununla da polisimiya yəni çoxmənalılıq çoxlu söz, simvola malik olmaq anlamına gəlir. (The American Heritage Dictionary of the English Language (Fourth Edition). 2000.

O, başını tərpətdi. (bədən hissələri)

Şöbə başçısı çıxış etdi. (lider)

Biz cığırın başına çatdıq. (başlanğıc və ya yuxarı)

O, stəkana pivə töküüb, köpüklü başına heyran oldu. (üst təbəqə)

Bu mənalar kontekstdə fərqlənsə də, hamısı konseptual olaraq bir şeyin "yuxarı" və ya "aparıcı hissəsi" ideyası ilə əlaqədardır.

Çoxmənalılıq bir sözün iki və ya bir neçə məna ilə əlaqələndirilməsi hadisəsi kimi xarakterizə olunur. Bir söz formasının bir məna ilə əlaqələndirildiyi monosemiyadan və bir söz formasının iki və ya bir neçə əlaqəsiz məna ilə əlaqələndirildiyi omonimiyadan fərqləndirilir. Polisemiya, monosemiya və omonimiya arasındakı fərqlər intuitiv səviyyədə aydın görünsə də, praktikada onları fərqləndirmək çətinləşmişdir. (Agustín Vicente, Ingrid L. Falkum, 2017:1) Polisemiyanı başa düşmək insan dilinin mürəkkəbliyini və uyğunlaşma qabiliyyətini

qiymətləndirmək üçün çox vacibdir. Dil fenomeni kimi polisemiya ünsiyyətdə və dilin təkamülündə mühüm rol oynayır və dildən istifadədə çeviklik və yaradıcılığa imkan verir.

Çoxmənalılıqla omonimliyin fərqli və oxşar cəhətləri ilə bağlı T.Əfəndiyevanın fikirləri daha qənaətbəxşdir: "Polisemiya bu və ya digər sözün müxtəlif mənalarının bir əsas məna ətrafında birləşməsi, omonimiya isə heç bir əlaqədə olmayan müxtəlif mənalı sözlər deməkdir". (Əfəndiyeva, T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. – Bakı: Elm, 1980. Səh. 14)

Polisemiya bir söz formasının çoxsaylı əlaqəli mənalarla əlaqələndirilməsi ilə xarakterizə olunan mürəkkəb bir dil hadisəsidir. Bu konsepsiya təbii dilin işlənməsini başa düşmək üçün vacibdir. Bir çox alimlər vurğulayırlar ki, polisemiya bir-biri ilə əlaqəli olmayan mənaların eyni formanı paylaştığı omonimiyadan əsaslı şəkildə fərqlənir. Məsələn, "bank" maliyyə qurumu və ya çayın sahilı (homonimiya) mənasında ola bilər, "line" isə bütün əlaqəli mənalar olan bir sıra insanlara, çəkilmiş xəttə və ya növbəyə aid ola bilər (Falkum & Vicente, 2015; Bergenholtz & Gouws, 2017;)

Polisemiya ilə bağlı araşdırmalar dil sistemləri daxilində çoxlu mənaların necə qurulduğunu izah etmək məqsədi daşıyan müxtəlif modelləri və nəzəriyyələri vurğulamışdır. Koqnitiv semantika əlaqəli mənaların təsnif oluna biləcəyi çərçivə təklif edir, bu mənaların aydınlaşdırılmasında kontekst və ensiklopedik biliklərin rolunu vurğulayır. Prototipik mənalar və ya ən çox istifadə olunan məna çoxmənalı sözlərin əlaqəli mənaları üçün lövbər rolunu oynayır (Martínez et al., 2024; Falkum, 2015; Dobrić, 2014).

Üstəlik, polisemiyanın pragmatik ölçüləri mənaların necə statik olmadığını vurğulayır. Onlar mədəni, kontekstual və sosial təsirlərə əsaslanaraq inkişaf edir. Çoxmənalı sözlərin istifadəsi zamanla dəyişə bilər, bu fenomen onların semantik təmsillərinin davamlı olaraq yenidən qiymətləndirilməsini tələb edir (Cinta et al., 2023; Evans, 2009).

Çoxmənalı sözlər dillərin zəifliyini deyil, zənginliyini göstərir. Əslində lüğətin zənginliyi təkcə söz sayının çoxluğu ilə deyil, əksinə kəlmələrin məna genişliyi, müxtəlif məcazi mənalarda işlədilmə imkanlarının genişliyi ilə də ölçülür (Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili. – Bakı: Maarif, 1982.səh. 97)

Polisemiyanın növləri

Xətti və ya Şaquli Polisemiya

Bu kateqoriya mənalar arasında iyerarxik əlaqələri əhatə edir:

- Avtohiponimiya: Ümumi mənadan xüsusi mənaya keçid (məsələn, hər hansı bir şeyi "içmək" və "alkoqol içmək")
- Automeronymy: Tam hissəyə münasibət (məsələn, "qapı" bütün struktura qarşı qapı paneli)

- Autohyponimiyə: Xüsusidən daha geniş hissiyyat hərəkəti
- Avtoholonimiyə: Part-to-bütün əlaqə

Qeyri-xətti Polisemiya

Bu, məcazi uzantıları əhatə edir:

- Metonimiyə: Bir hissənin digərini təmsil etməsi (məsələn, "əllər" bədən hissələri kimi, əl işçiləri)
- Metafora: Oxşarlığa əsaslanan məna (məsələn, həbi "udmaq" və arqumenti "udmaq")

Çoxmənalılıq dillər və mədəniyyətlər arasında fərqli şəkildə özünü göstərir və aşağıdakılardan təsirlənir:

1. Mədəni kontekst və aktuallıq
2. Dilə xas nümunələr
3. İsimlər, fəllər və sifətlər arasında kateqoriyalar arasındakı funksionallıq

Çoxmənalı sözlərin semantik diapazonu müxtəlif mədəni və linqvistik ehtiyacları əks etdirən dillər arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər.

Polisemiya bir sıra idrak problemləri mövcuddur:

- Kontekstdən asılı məna seçimi
- Müxtəlif hisslər arasında müdaxilə təsirləri
- Çoxlu mənalar arasında rəqabət
- Kontekstli işarələrə əsaslanan sürətli məna seçimi

Polisemiya dilin təkamülündə həlledici rol oynayır:

1. Onu semantik struktur modifikasiyasının təkamül nəticəsi kimi göstərən riyazi modelləşdirmə
2. Çoxmənalı adlandırma və leksik dəyişmədə vahid meyillər
3. Semantik hüceyrə modifikasiyası vasitəsilə yeni mənaların inkişafı

Dillər Arasında Ümumi Nümunələr

Müxtəlif dillər polisemiyanın müxtəlif nümunələrini nümayiş etdirir:

İngilis: "bank" (maliyyə institutu/çay kənarı)

Fransızca: "feuille" (yarpaq / vərəq / səhifə)

İspanca: "banco" (dəzgah/bank/balıq sürüsü)

Çin: "书" (kitab/yazma/məktub)

Bu zəngin nümunələr çoxmənalılığın insan dilinin əsas xüsusiyyəti olduğunu nümayiş etdirir və sözlərin kontekst vasitəsilə başa düşülə bilən çoxsaylı əlaqəli mənaları daşımasına imkan verir. Bu fenomen müxtəlif dillərdə, ixtisaslaşmış sahələrdə və tarixi dövrlərdə özünü göstərir və insan ünsiyyətinin çevikliyinə və səmərəliliyinə töhfə verir.

Polisemiya dilin həm idrak proseslərini, həm də mədəni təsirləri əks etdirən mürəkkəb və dinamik aspektini təmsil edir. Polisemiyanı başa düşmək insan dilinin

zənginliyini və müxtəlif kontekstlərdə və mədəniyyətlərdə uyğunlaşma qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün vacibdir.

Bundan əlavə çoxmənalılıq dilin zənginliyinə və uyğunlaşmasına sübutdur. Bu, insanların məhdud sözlər toplusundan istifadə edərək ətrafdakı dünyanı necə təsnif etdiyini, əlaqələndirdiyini və şərh etdiyini əks etdirir. Polisemiyanı başa düşmək dilin incəliyinə olan qiymətimizi dərinləşdirir və ondan səylə istifadə etmək üçün lazım olan koqnitiv incəliyi xatırladır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Agustín Vicente, Ingrid L. Falkum, 2017:1
2. Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili. – Bakı: Maarif, 1982.səh. 97
3. Cinta et al., 2023; Evans, 2009
4. Əfəndiyeva, T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. – Bakı: Elm, 1980. Səh. 14
5. Falkum & Vicente, 2015; Bergenholtz & Gouws, 2017
6. Martínez et al., 2024; Falkum, 2015; Dobrić, 2014
7. Səlahəddin Xəlilov 525-ci qəzet.-2012.-30 iyun.-S.16-19
8. The American Heritage Dictionary of the English Language (Fourth Edition). 2000.
9. <https://en.wikipedia.org/wiki/Polysemy#:~:text=%2D%20metaphor%2C%20where%20there,pill%29%22%20to%20%22swallowing%20%28an>

ZƏHRA QOCAYEVA

DİLDƏ ÇOXMƏNALILIQ XÜLASƏ

Nəticə olaraq, polisemiya linqvistik təqaüd və hesablama tətbiqləri üçün əhəmiyyətli problemlər və imkanlar təqdim edir. Tədqiqatçılar koqnitiv semantikadan nəzəriyyələri və dil modelləşdirməsindəki yenilikləri birləşdirərək, dil istifadəsinin koqnitiv prosesləri çərçivəsində mənaların necə təkamül etdiyi və qarşılıqlı əlaqədə olduğu anlayışımızı dəqiqləşdirə bilər. Bu çoxşaxəli yanaşma insan dilinin zənginliyini adekvat şəkildə deşifrə edə bilən effektiv modellərin işlənilməsi üçün vacibdir.

ZAHRA GOJAYEVA

**POLYSEMY IN LANGUAGE
SUMMARY**

In conclusion, polysemy presents significant challenges and opportunities for linguistic scholarship and computational applications. By bridging theories from cognitive semantics and innovations in language modeling, researchers can refine our understanding of how meanings evolve and interrelate within the cognitive processes of language use. This multifaceted approach is essential for developing effective models that can adequately decode the richness of human language.

ЗАХРА ГОДЖАЕВА

**МНОГОЯЗЫЧИЕ В ЯЗЫКЕ
РЕЗЮМЕ**

В заключение следует отметить, что полисемия представляет собой существенные проблемы и возможности для лингвистических исследований и вычислительных приложений. Объединяя теории когнитивной семантики и инновации в языковом моделировании, исследователи могут уточнить наше понимание того, как значения развиваются и взаимодействуют в рамках когнитивных процессов использования языка. Этот многогранный подход необходим для разработки эффективных моделей, которые могут адекватно расшифровывать богатство человеческого языка.

Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, dosent Aynel Məşədiyeva Ənvər qızı